Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 6, Sayı: 43, Aralık 2019, s. 525-537

ISSN: 2149-0821 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/SOBIDER.37027>

Arş. Gör. Senem GÜRKAN

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kadın ve Aile Araştırmaları
Anabilim Dalı, senem.gurkan@omu.edu.tr

KÜRESEL ÇEVRE SORUNLARI ve TÜRKİYE’DE ÇEVRE EĞİTİMİNİN DURUMU

Özet

Çevre sorunları, küreselleşmenin bir sonucu olarak çağımızın en önemli sorunlarından biri haline gelmiştir. Ulusal ve uluslararası düzeyde tartışılan bu sorunlar, tüm insanlığı ilgilendiren çözümler beklemektedir. Farklı bilim dallarının konuya bakışı, konuya disiplinler arası olma niteliği kazandırmıştır. Niteliksel yöntemle yürütülen bu betimsel çalışmanın amacı, küresel ve yerel bazdaki çevre sorunlarından yola çıkarak Türkiye’deki çevre eğitimin durumunu genel hatlarıyla ortaya koymaktır. Bu bağlamda öncelikle çevre tanımı ve ulusal ve küresel çevre sorunları ile ilgili bilgi aktarımı yapılacaktır. Daha sonra çevre ahlakından İslamiyet’in çevreye bakışına geçilecektir. Metnin ana konusu olan çevre eğitimi, eğitim programları ve akademik çalışmalar bağlamında değerlendirilerek bir takım çözüm önerileri sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çevre, Çevre Sorunları, Çevre Ahlakı, Sürdürülebilir Kalkınma, Çevre Eğitimi

GLOBAL ENVIRONMENTAL PROBLEMS and THE STATUS OF ENVIRONMENTAL EDUCATION IN TURKEY

Abstract

Environmental problems have become one of the most crucial issues of our age as a result of globalization. This subject, being discussed by national and international fields, is waiting for solutions concerning the whole humanity. The studies of different disciplines have made the issue acquired an interdisciplinary characteristic. This qualitative and descriptive study aims at revealing the status of

the environmental education in Turkey by dwelling on national and global environmental problems. Within this context, the definitions of the environment and national and international environmental problems will be given. Then, a passage from environmental ethics to Islamic point of view will be made. Environmental education, as the main focus of this paper, will be evaluated within the framework of educational programs and academic studies and some suggestions will be given.

Key Words: Environment, Environmental Problems, Environmental Ethics, Sustainable Development, Environmental Education

GİRİŞ

On sekizinci yüzyılda gerçekleşen Sanayi Devriminin etkileri tüm dünyada hissedilmiş, küreselleşen dünyada bu etkiler yoğunlaşarak hızla yayılma eğilimi göstermiştir. Varoluşundan bu yana doğada yaşamış olan insanoğlunun doğasıyla ve çevresiyle ilişkisi bu etkilerle birlikte değişime uğramış, zamanla çevresel sorunlar ekolojik bir krize yol açmıştır.

Tarımda kullanılan kimyasal ilaçlar, binalar inşa edilmek üzere tahrip edilen yeşil alanlar, ulaşım araçlarındaki artış, plansız nüfus artışı ve kentleşme, küresel ısınma, kullandığımız zararlı her madde çevremizin kirlenmesine zemin hazırlamış, dünya üzerindeki biyolojik çeşitlilikler yok olma tehdidiyle karşı karşıya kalmıştır.

İnsanın günlük yaşamında sıklıkla çevrenin unsurlarıyla iç içe olduğu bir gerçektir: Evinde beslediği balık, aydınlandığı güneş ışını, sokaklarda karşılaştığı tüm insanlarla gördüğü ve göremediği hayvanlar ve bitkiler, soluduğu hava, çevreyi oluşturan unsurların sadece bir kısmıdır. Bu noktada çok geniş bir kavram alanına sahip olan “çevre”, “ekoloji, doğal çevre” gibi kavramlarla birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Diğer bir ifadeyle, çeşitli alanlarda kullanılan “çevre” sözcüğü, semantik bir zenginliği içeriğinde barındırmaktadır.

Türk Dil Kurumu Sözlüğü’nde çevre “*bir şeyin yakını, dolay, etrafı; bir kimse ile ilişkisi bulunanlar, muhit; hayatın gelişmesinde etkili olan doğal, toplumsal, kültürel dış faktörlerin bütünlüğü*” (www.tdk.gov.tr, 2019) olarak tanımlanmıştır. Bir diğer tanıma göre çevre “*insan faaliyetleri ve canlı varlıklar üzerinde hemen ya da uzunca bir süre içinde dolaylı ya da dolaysız bir etkide bulunabilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik ve toplumsal etkenlerin belirli bir zamandaki toplamıdır. Bu açıdan bakılırsa çevrenin kapsamadığı hiçbir alan ve süreç kalmamaktadır*” (Keleş, vd. 2009:50).

Günümüzde artan dünya nüfusu ile insanların talepleri de artmakta, bu talepler de çeşitli sorunları doğurmaktadır. Bu sorunlardan biri de çevre sorunlarıdır.

Niteliksel paradigmanın özelliklerini taşıyan betimsel bu çalışmanın amacı, küresel ve yerel bazdaki çevre sorunlarından yola çıkarak Türkiye’deki çevre eğitiminin genel bir resmini çekmektir. Bu bağlamda ulusal ve uluslararası bazda çevre sorunları ve çalışmaları ele alınarak küresel ahlak eğitimi ve sonrasında çevre eğitimi değerlendirilecek ve nihayetinde çevre eğitiminin daha etkili hale getirilebilmesi için öneriler sunulacaktır.

Küresel ve Yerel Çevre Sorunları ve Bu Alanda Yürütülen Çalışmalar

Hızla artan nüfus ve endüstrileşmeyle birlikte ilerleyen teknoloji, doğal kaynaklarımızın azalmasına ve çevre sorunlarına neden olmaktadır. Hemen hemen her ülkeyi ilgilendiren bu

sorunlar uluslararası alanda çalışılan küresel bir problem haline gelmiştir. Bu kadar yaygın hale gelen bu sorunların nedenlerine bakarak çözüm arayışları üretilmekte, çalışmalar yürütülmekte ve politikalar geliştirilmektedir.

Küresel Ahlak Eğitimi adlı çalışmasında çevre kirliliği sorununu “küresel nitelikli ahlaki sorunlar” başlığı altında tasnif eden Köylü (2013), bir kısmı gittikçe zenginleşen dünyamızda çevre sorunlarının gittikçe arttığını belirterek, başlıca sorunların biyofarklılık (yerküredeki çeşitli bitki ve hayvan türlerinin yaşamını sürdürmesi) ve küresel ısınma olduğunu dile getirmektedir. Yine aynı çalışmasında ormanlık alanların yok edilmesi, çevre kirlenmesi ve sağlık sorunu ve su ihtiyacı sorunu olarak çevre sorunlarını üç alt başlıkta incelemektedir.

Gerek Türkiye’de gerekse dünyada çevre sorunlarına yönelik birtakım çalışmalar yürütülmekte, sorunların nedenleri, alınan tedbirler bu çalışmaların odağını oluşturmaktadır.

Küreselleşmeyle artan ve çeşitlilik gösteren çevre sorunları, doğal kaynakların yok olması kaygısını doğurarak, bu sorunların belirlenmesi ve çözüm yollarının ortaya konulması ve stratejilerin oluşturulması hususunda arayışları beraberinde getirmiştir.

1970’lerden itibaren Birleşmiş Milletler Örgütü ve Avrupa Birliği gibi kuruluşlar çevre sorunlarına dikkat çekmiş ve çözüm odaklı çalışmalarda bulunmaya çalışmışlardır. Dünyanın birçok yerinden bilim insanının oluşturduğu, çevre sorunlarına ilk defa değinen *Club of Rome* adlı grup, 1970’lerde dünya kaynaklarının sorunlarını yiyecek sorunu, mineral ve enerji kaynakları sorunu ve kirlenme sorunu olarak üç gruba ayırmış; bu ayrımla yerküredeki ekilebilir arazi miktarına, dünyadaki nüfus artışı, beslenme sıkıntısı gibi problemlere dikkat çekmiştir (Köylü, 2013: 135).

Uluslararası çevre sorunlarının çözümüne ilişkin ortaya atılan ilk ulus ötesi çalışma ise, 5-16 Haziran 1972 tarihleri arasında Stockholm’de düzenlenmiş olan Birleşmiş Milletler Çevre ve İnsan Konferansı Bildirgesidir (*Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment*). Bildirgede çevrenin korunması düşüncesinin tüm dünya insanlarına aşılmasının ve bu yola ışık tutacak çeşitli görüşlere gereksinim duyulduğunun altı çizilmiştir. İnsanın hem çevresini oluşturanın hem de tahrip edenin bizzat kendisi olduğu vurgulanarak çevrenin gerekliliğine dikkat çekilmiş, tüm insanların öncelikli isteğinin ve tüm hükümetlerin görevinin çevreyi korumak olduğu belirtilmiştir. Nüfus artışı da çevreyi korumayı engelleyen etkenlerden biri olarak görülmüş, insanların bu artış karşısında gerekli önlemleri alması gereğine değinilmiştir. Bugünümüz ve geleceğimiz için uyum ve beraberlik içinde çalışarak çevre kalitesinin yükseltilmesi ve doğa ile işbirliği içinde bu amaçlara ulaşılmaya çalışılması, bildirgede değinilen diğer konulardır (www.unep.org, 2019).

Birleşmiş Milletler, merkezi Kenya’da bulunan Birleşmiş Milletler Çevre Programı’nı (*The United Nations Environment Programme (UNEP)*) 1972’de yürürlüğe koyarak çevre konusundaki çalışmalarını planlı hale getirmiştir. Örneğin UNEP’in 2010-2013 planında altı önemli çalışma alanı belirlenmiştir: iklim değişikliği, afetlerle mücadele, ekosistem yönetimi, çevre yönetimi, zararlı maddeler ve kaynak yeterliliği (www.unep.org, 2019).

Tüm bu çalışmalara ilaveten, 1980’de yine Birleşmiş Milletler, *Sürdürülebilir Kalkınma (Sustainable Development)* kavramını resmi olarak ilk kez dile getirmiştir. Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu (*World Commission on Environment and Development*), 1987’de yayınlanan Ortak Geleceğimiz (*Our Common Future*) adlı raporla bu kavramı, “gelecek

nesillerin ihtiyaçlarını karşılamalarına zarar vermeme” zeminine oturarak çözümler sunmuşlardır. Komisyon çalışmalarına 1992’de Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı (*UN Conference on Environment and Development*), 1997 Rio +5 Zirvesi (*the 1997 Rio +5 Summit*) ve 2002 Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesiyle (*the 2002 World Summit on Sustainable Development*) devam etmiştir. Ardından 2012’de gerçekleştirilen Rio +20 Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesinde (*2012 UN Conference on Sustainable Development*), önceki buluşmalardan beri ortaya çıkan yeni problemler değerlendirilmiş; Yeşil Ekonomi (*Green Economy*) kavramı yoksullukla mücadele ve sürdürülebilir kalkınma için yeni bir alan olarak ortaya atılmıştır (www.unep.org, 2019).

Doğrudan çevre konusuyla ilişkili olmasa dahi, uluslararası birtakım kongrelerin konuları arasında çevre konusuna yer verilmiştir. Bu kongrelerden biri, 1974’te Belçika’da düzenlenen Din ve Barış Üzerinde Dünya Konferansı’dır. Bir diğer konferans ise 1988’de Oxford’da ve 1990’da Moskova’da iki deklarasyon yayınlanarak düzenlenmiş olan Küresel Varlığı Devam Ettirme Konferansı’dır. Diğer çalışmalar ise UNESCO Evrensel Ahlak Projesi ve Yer Küresi Sözleşmesi’dir (*The Earth Charter*). Yeryüzünün tüm canlıların evi olduğu ve çevreyi koruma konusunda görevlerimizin dile getirildiği bu çalışmalar, dolaylı olarak çevre konusundaki uluslararası çalışmalardır (Köylü, 2013).¹

Uluslararası platformda çevreyle ilgili çalışmakta olan örgütlenmelerden diğerleri ise, “UNESCO (BM Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü), FAO (BM Gıda ve Tarım Örgütü), WHO (BM Dünya Sağlık Örgütü), UNDP (BM Kalkınma Programı), Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD), Avrupa Konseyi, Amerika Ülkeleri Serbest Ticaret Bölgesi (FTAA), Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu (ECOWAS), Doğu ve Güney Afrika Ortak Pazarı (COMESA), Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği Örgütü (APEC)” gibi kuruluşlardır (Torunoğlu, vd. 2013).

Tüm dünyada çalışılan söz konusu küresel çevre sorunlarını Hülya ve Tan Baykal (2008) çalışmalarında şu şekilde sıralamışlardır:

“Nükleer kazalar ve atıklar, stratosferik ozon parçalanması, Troposferik ozon konsantrasyonundaki artış ve buna bağlı olaylar, UV radyasyonunun artışı, genetik kaynaklar ve biyolojik çeşitlilikteki kayıplar, kaynaklar ve yeraltı suyunun kalitesi, Asidifikasyon, tehlikeli atıkların taşınımı ve depolanması ve atıkların imhası, iklim değişikliği, orman tahribatı, kentsel hava kalitesi, doğal kaynakların korunması ve hassas eko sistemler, havada bulunan dayanıklı toksik maddeler, sanayi kazaları, denizlerin doğrudan akıtma veya boşaltma ile kirlenmeleri, tehdit altındaki türlerin korunması, habitatların yaşam zincirlerindeki kopmalar ve yıkılmalar ve biyocoğrafik kuşaklardaki değişimler, yüzeysel sularda ötrifikasyon, nehirler vasıtasıyla denizlere kirlilik taşınımı ve denizlerde petrol döküntülerinin çevre kirliliğine yol açan tabaka ve alanları, yeryüzü ve atmosfer arasındaki su alış-verişindeki değişiklikler, büyük nehir ve göllerin yönetimi, çölleşme, kentsel atıklar, dayanıklı organik bileşiklerin canlılarda birikimi, enerji

¹Proje ve sözleşmeyle ilgili detaylı bilgi için bkz. http://www.unesco.org.tr/dokumanlar/biyoetik_komitesi/insangenomu.pdf ve <http://www.earthcharterinaction.org/content/pages/Read-the-Charter.html> .

ihtiyacının giderilmesi ve üretim sırasında ortaya çıkması muhtemel riskler ve kirliliklere karşı güvenliğin sağlanması, toprak erozyonu, biyoteknoloji riskleri, seller, kuraklıklar, fırtınalar.”

Yerel bazda Türkiye’deki çevre sorunları ise konum, gelişmişlik seviyesi ve kalkınma gibi nedenlerden dolayı etkilerini farklı boyutlarda göstermektedir. Söz konusu olan, 1970’lerden sonra yapılmış uluslararası çalışmalar noktasında Türkiye birçok antlaşmaya taraf olmuştur. Bu antlaşmalardan bazıları 1979/Cenevre-Uzun Menzilli Sınırlar Ötesi Hava Kirlenmesi Sözleşmesi, 1985/Viyana-Ozon Tabakasının Korunmasına Dair Sözleşme, 1987/Montreal-Ozon Tabakasını İncelten Maddelere Dair Protokol, 1990/Londra-Ozon Tabakasını İncelten Maddelere Dair Montreal Protokolü Değişikliği’dir. Ayrıca 1992/Viyana-T.C. Hükümeti ile Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Örgütü Arasındaki Fon Anlaşması, 1992/BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesine Yönelik Kyoto Protokolü, AB Çevre Mevzuatı diğer antlaşmalardır. 2007 yılındaki Hükümetler arası İklim Değişikliği Paneli’ndeki bazı maddelerin sapmasına yönelik aynı yıl içerisinde TBMM’de bir komisyon kurulmuştur (Torunoğlu, 2013: 71-72).

Ulusal anlamda Türkiye’deki çevre politikalarının gelişimine bakıldığında ise, 1960’ta kurulan Devlet Planlama Teşkilatı ile uzun ve kısa vadeli planlar hazırlanmıştır. Avrupa Birliği’ne paralel olarak 2018’in sonuna kadar devam etmekte olan toplamda on adet kalkınma planımız bulunmaktadır (www.tarim.kalkinma.gov.tr, 2019).

1978 yılında, ilk kez çevre politikalarının oluşturulması amacı ile Başbakanlık Çevre Müsteşarlığı kurulmuş, 2000’lere kadar bu oluşum çeşitli kurumlara bağlanarak varlığını sürdürmüştür. 2003’e gelindiğinde ise, Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma çalışmaları kapsamında Çevre ve Orman Bakanlığı kurulmuştur. Son olarak ise 2011’de Çevre ve Şehircilik Bakanlığı kurulmuş, İmar ve İskân Bakanlığı, Bayındırlık Bakanlığı gibi birçok kurum bu bakanlığın çatısında birleştirilmiştir (Torunoğlu, 2013).

T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı Çevresel Etki Değerlendirmesi, İzin ve Denetim Genel Müdürlüğü Çevre Envanteri ve Bilgi Yönetimi Dairesi Başkanlığı tarafından 2014’te sunulan Türkiye Çevre Sorunları ve Öncelikleri Değerlendirme Raporu, çevre sorunlarının ülkemizdeki durumunu gözler önüne sermiştir (www.csb.gov.tr, 2019). Raporda ayrıca hava, su ve toprak kirliliğinin nedenleri listelenmiştir.

İslamiyet ve Çevre Ahlakına Genel Bir Bakış

Çevre sorunları, fazlaca gündemde olan ve büyük boyutlara ulaşan bir sorunsaldır. Ulaştığı ulus ötesi boyut, bu sorunun sadece ekoloji, biyoloji gibi fen bilimleri tarafından değil, çevreyle insan arasındaki ilişkiyi çalışan çeşitli sosyal bilimlerin de ilgisini çekmesine zemin hazırlamıştır.

İnsanlar olarak bizler, yaşadığımız tabiatımıza karşı, tıpkı tanımda bahsedildiği gibi birtakım sorumluluklar taşımaktayız. Tam da bu noktada, “bireylerin eylemlerinin kişisel ve sosyal sonuçlarını yargılayabilecekleri bir davranış kuralları bütünü ve bireylerin gruplarını ve evreni bağlayabilecekleri (açıklayabilecekleri) bir düşünce çerçevesi veren bir düşünce, his ve eylem sistemi” (www.encyclopedia.com, 2019) olan din ve dolayısıyla bu çalışma bağlamında İslamiyet ve çevre ilişkisi devreye girmektedir.

İslamiyet’in kaynaklarındaki “evren ve doğadaki varlıklar, Allah’ın sonsuz ilmini, yarattıklarından haberdar oluşunu ve eşsiz var etme gücünü belgelerken, O’nun her şeyi çevresiyle uyum içinde var olma sanatıyla donattığını yansıtır” (Ardoğan, 2012). Kutsal kitabımız Kur’an-ı Kerim’de² ve İslam’ın diğer kaynaklarında geçen, evrendeki tüm varlıklara verilen bu değer, çevre çalışmalarında teolojik bir yaklaşımı öne çıkarmaktadır.

İslam’ın kurallarının bizlere vahiy edildiği zamanla bugün arasında asırlar olsa ve çevre sorunları oldukça değişmiş olsa dahi, İslam’ın kaynakları gündemdeki sorunlara ışık tutan bir nevi kılavuz olarak hayatımızda var olmaktadır.

Gerek Kur’an-ı Kerim’de gerekse Peygamberimizin beyanları olan Hadis-i Şeriflerde insanlar ve çevre ilişkileri konusunda bölümlere rastlanmaktadır.

Evrensel olarak nitelendiren İslam dini, insanoğlunun iyi niyetle dünyayı ve insanlığı güzel hale getirmek için sergilediği tutum ve davranışları önemli görmektedir. Kur’an-ı Kerim’in insanın hem manevi hem de maddi dünyası ile ilgilenerek dünyevi işlerini düzenlemek için geldiği göz önünde bulundurulduğunda, bizlere çevre konusunda rehberlik etmesi doğaldır. Bu sebeple müminler için çevre, önem verilmesi gereken bir mefhum haline gelmiştir (Aydüz, 2014).

“Kur’an’da kâinatın yaratılışı ile ilgili ilk tespit, onun yoktan yaratıldığı gerçeğidir. Bu yaratılış Allah’ın ilmi, iradesi ve kudretinin bir sonucu olarak, tam bir düzen, ahenk ve mükemmellikte gerçekleşmiştir.” Kitabımızda arz/dünya ve yeryüzü kelimeleri iki yüzden fazla yerde geçmektedir ve elli dört tanesi, arzın insanoğlunun emrinde olduğunu buyurmaktadır (Özdemir, 2015).

Yıldırım (2012), Kur’an ayetlerine bakıldığında, bir kısmında ekolojik dengeden ve unsurlarından bahsedildiğini bu ayetlerle örneklemiştir:

“Allah gökten yere her işi düzenleyip yönetir.” (32.Secde, 5)

“Allah’ın yaratmasında bir düzensizlik göremezsin.”(67. Mülk, 3)

“Her şeyi yaratıp nizam veren ve her şeyin varlığını bir ölçüye göre belirleyen O’dur.”(25. Furkan, 2)

“Muhakkak ki biz her şeyi bir ölçüyle yarattık.”(54. Kamer, 49)

“Her şeyin hazineleri bizim yanımızdadır. Biz onu ancak belli bir ölçüyle indiririz.”(15. Hicr, 21).

Yine Aydüz (2014: 203-208), çevreyi oluşturan unsurların kutsal kitabımızda kaçır defa geçtiğini derlemiştir. Çalışmaya göre ağaç anlamına gelen “şecer” sözcüğü Kur’an’da 26 defa, bağ ve bahçenin karşılığı olan “cennet” kelimesi tekil olarak 70 defa, çoğul olarak 76 defa, toplam 146 defa geçmektedir. Meyve olarak hurma 20, zeytin 6 defa, üzüm 11 defa, nar 3 defa, kiraz 2 ve muz ise bir yerde geçmektedir. Kur’an’da özellikle anılan ağaçlar ise Şecer-i Ahdar, Şeceretü’l-Huld, Şecere-i Mübareke, Şeceretü’l-Rıdvan, Şecere-i Tayyibe, Şecere-i Habise, Tuba Ağacı, Yaktin Ağacı ve Zakkum Ağacıdır.

² Bu çalışmadaki tüm ayet mealleri, aksi belirtilmediği takdirde şu kaynaktan alınmıştır: Hamdi Yazır, *Kur’an-ı Kerim ve Yüce Meali*, Sadi Çöğenli, vd. (Sad.), İstanbul: Huzur Yayınevi, 1994.

Peygamberimiz Hz. Muhammed, çevre konusuna da Hadis-i Şeriflerinde değinmişlerdir. Özellikle Müslümanları ağaç dikmeye teşvik ederek bizzat birtakım eylemlerde bulunmuşlardır.

Hz. Muhammed’in “*Biriniz elindeki fidanı dikmek üzereyken kıyamet kopacak olsa (bile) o fidanı diksin.*” Hadisi, İslam’ın dünyayı ahretin tarlası olarak gören anlayışının yansıması olup, bu dünyayı terk etmeksizin ahirete hazırlanılması gereğine ve dolayısıyla çevre ahlakına işaret etmektedir (Ardoğan, 2012: 125).

Görüldüğü üzere hem kutsal kitabımız hem de yüce Peygamberimiz yaşadığımız tüm çevreye ve çevreyi oluşturan unsurlara dikkat çekmişlerdir. Çevreyle ibadethanelerimiz birbirlerine atfedilerek çevreye verilen önemin derecesi vurgulanmıştır. Bu durumda her Müslüman tüm çevresine, tıpkı ibadethanelerine önem verdiği gibi önem vermeli, bu sorumluluğun farkında olmalıdır.

Küresel Ahlak Eğitiminden Çevre Eğitime

Küresel bir ahlak projesinin ve dolayısıyla tüm dünya vatandaşlarını ortak paydada toplayabilecek bir ahlak eğitiminin oluşturulması, meseleye farklı bilim dallarının da katılmasıyla geniş bir yelpazenin oluşmasını sağlamıştır.

Postmodernistlerin böyle bir ortak değer projesinin oluşturulabilmesini desteklemeyen, birçok sosyal ve fen bilimcinin bu konunun yanında olduğu gerçektir. Günümüz yani yirmi birinci yüzyıl bir ahlak yılıdır. Diğer yandan bazı düşünürler ise, geleneksel ahlakın anakrostik olduğunu, bu yüzden yeni bir dünya ahlakına gereksinimimizin olduğunu söylerken, söz konusu bu ahlaka “küresel ahlak”, “uluslararası ahlak”, “dünya ahlakı”, “evrensel ahlak”, “kozmpolitan ahlak”, “çevre ahlakı” ve “ekolojik ahlak” gibi isimlendirmeler sunmaktadır (Köylü, 2013: 181-183).

Köylü (2013), daha önceki bölümde de değinilen çalışmasında küresel ahlak konusunda yapılan çalışmaları ve küresel ahlak esasları ve prensiplerinden oluşturulan listeleri derlemiştir. Bu çalışmada sırasıyla Marek Fritzhand, Bilal K. Matilal, LeonardSwidler, Willard J. Jacobson gibi bilim insanlarının küresel/evrensel ahlaka ilişkin görüşleri yer almaktadır. Tüm bu çalışmalarda öne çıkan ortak hususlar ise, oluşturulabilecek olası bir ortak ahlak projesi veya eğitiminin canlı ve cansız tüm varlıkları kapsamasıdır. Ayrıca insanların doğaya karşı sorumlu oldukları ve bu sorumlulukları yerine getirirken diğer varlıklara saygılı davranması gerektiği, ilk bölümde sözü edilen küresel çevre sorunlarının önlenmesine dair çözüm önerileridir.

Açıklanmaya çalışılan bu küresel ahlakın ortaya konulması noktasında da çeşitli görüşler vardır. Bu noktada toplumdaki bireylerde bu ahlak bilincinin oluşturulması ve yaygınlaştırılması temel prensip olarak ortaya çıkacağından, bir küresel ahlak eğitimi veya çevre eğitimi mümkün kılınmalıdır. Bu çevre eğitimi, ulusal ve uluslararası çevre sorunlarıyla mücadeleye pedagojik bir yaklaşımla bakılmasını sağlayacaktır.

Çevre eğitimi; fen bilimleri, sosyal bilimler ve eğitim bilimlerinin ortak çalışma alanı olan interdisipliner bir alandır. Çevre eğitiminin amacı, insanlarla doğanın karşılıklı saygı ekseninde kognitif düzeyde iletişim kurabilmesidir. Bu iletişimde temel nokta, çevreye zarar vermeyecek davranışların üretilmesidir. Diğer bir deyişle, çevre hakkında bilgilenecek çevreye duyarlı davranışlar kazandırılmasıdır. Daha sonra bu teorik bilgi pratiğe dökülmelidir. Bu noktada pratikten kasıt, fiziki, sosyo-kültürel çevre ve bu çevrenin problemlerini çözmeye eğilimli bireyler yetiştirmektir (Uzunoğlu, 2015). Çevre eğitimi gerekli kılan nedenler, bu çalışmanın ilk bölümünde bahsi geçen küresel ve çevresel sorunlardır. Bu sorunları yalnızca

birkaç kişi bir araya gelerek çözemeyeceğine göre, tüm insanlığın çevresine karşı tutumunu değiştirmesi için eğitim kurumları ve dini kurumlar sorumluluklar üstlenmelidir (Altaş vd., 2014).

Konunun tarihsel arka planına bakıldığında, çevre eğitime yönelik ilk uyarlamalar doğa araştırmaları ile ortaya çıkmış ve ilk çalışmalar 1970 yılında planlanmaya başlamıştır. İlk bölümde belirtilen Stockholm Konferansı (1972) sonrasında Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) kurulmuş, sonrasında UNESCO ile beraber çalışılarak 1975 yılında “Uluslararası Çevre Eğitim Programı (IEEP)” oluşturulmuştur. 1977’deki Tiflis Konferansında UNESCO ve UNEP kurulunda alınan kararlar çevre eğitimi üzerine odaklanmış, çevrenin eğitimde uygulanması durumuna değinilmiştir. “Çevre Eğitimi Programı” yerine, “Sürdürülebilir Gelecek için Eğitim” programı getirilmiştir. 1992’de düzenlenen *BM Çevre ve Kalkınma Konferansında* “Temel eğitimin geliştirilmesi, yeniden değerlendirilmesi, toplumsal farkındalık ve eğitimin özendirilmesi” söylemiyle eğitimde sürdürülebilir kalkınmanın yer almasının önemine dikkat çekilmiştir (Türer, 2010).

Stir (2006), çevre eğitimi ile birleştirdiği sürdürülebilirlik eğitiminin amacını “Öğrencilere yardımcı olacak etkili öğrenme ve öğretmeye teşvik anlayışı kazandırmak, becerilerini ve öğrencileri ekolojik açıdan sürdürülebilir olarak geliştirmiş ve etkin bilgili vatandaşlar yaratmak, sosyal adil ve demokratik topluma katılım sağlayacak değerler kazandırmak” olarak belirtmiştir.

Birleşmiş Milletler Avrupa Ekonomik Konseyi (UNECE) “Sürdürülebilir Kalkınma için Eğitim Stratejisi Vizyonu” adlı raporunda “sürdürülebilir kalkınma için eğitimi” şu şekilde tanımlanmaktadır:

“Sürdürülebilir kalkınma için eğitim, bireylerin, grupların, toplulukların, kurumların ve ülkelerin, sürdürülebilir kalkınma lehine değerlendirmeler ve tercihler yapma kapasitelerini geliştirir ve güçlendirir. Bireylerin bakış açısını değiştirerek dünyamızın daha güvenli, daha sağlıklı ve müreffeh hale gelmesini sağlar ve insanların yaşam kalitesini artırır. Sürdürülebilir kalkınma için eğitim, yeni vizyon ve kavramların keşfedilmesi ve yeni yöntem ve araçların geliştirilmesi için gerekli olan eleştirel düşünce, daha fazla farkındalık ve daha fazla yetkilendirilme gibi olanaklar sağlayabilir” (www.meb.gov.tr, 2019).

Burada ortaya çıkan bir sorun, çevre eğitiminin metodolojisinin ve stratejisinin ne olacağıdır. Türkiye bağlamında bu konuya bakıldığında, formel eğitimin hangi basamaklarında ne gibi yöntemlerle ne tip çevresel kazanımlar edildiğine bakılmalıdır.

Türkiye’de çevre eğitime bir parantez açmak gerekirse, Birleşmiş Milletlerin Dünya çocuklarının eğitimi ile ilgili örgütleri olan UNESCO ve UNICEF’in son yıllarda Türkiye’de gerçekleştirmiş olduğu eğitimsel projelerin bir değerlendirmesine göre okullarda cinsiyet ve bölgeler arası eşitsizlikler gibi problemlerin bulunduğu, bu sorunların çözümünde asıl olan noktanın her ülkenin kendi öz kaynakları ile eğitim yatırımlarını ve eğitim yeniliklerini gerçekleştirmesi gerektiği söylenmektedir (Arabacı, 2008).

Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu’nun (ttkb.meb.gov.tr, 2018) okul öncesi, ilköğretim ve ortaöğretim programları ile yükseköğretim programlarındaki çevre konusunun işleyişi incelendiğinde durum şu şekilde kabaca özetlenebilir:

Okul öncesi programı incelendiğinde, öğrencilerin çevrelerini keşfettikleri bu dönemde çevre eğitime yönelik hedef, kazanım ve kavramların az sayıda yer aldığı görülmektedir. Öz bakım becerileri alanında, çevre temizliği; sosyal ve duygusal gelişim alanında çevresini korumak üzere sorumluluk almasına ilişkin kazanımlar olduğu belirlenmiştir.

Milli Eğitim Bakanlığı ilköğretim ve ortaöğretim ders programları incelendiğinde ise, “Çevre Eğitimi” adı altında, zorunlu veya seçmeli olarak bir ders bulunmadığı saptanmıştır. Öte yandan Coğrafya, Hayat Bilgisi, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, Fen ve Teknoloji, Sosyal Bilgiler, Biyoloji, Sağlık Bilgisi ve Kimya derslerinin farklı ünitelerinde, çevreyi korumaya yönelik bazı kazanımların olduğu görülmüştür.

Bu bağlamda söz konusu derslerin güncel programlarından birkaç örnek sunulmuştur:

Coğrafya ve Hayat Bilgisi dersi öğretim programında, öğrencilerin çevre bilincinin geliştirilmesi ve çevredeki kaynakları etkili kullanma becerilerinin kazandırılması hedeflenmiştir. Ayrıca öğrencileri doğal afetlerle ilgili bilgilendirme ve korunma becerilerinin geliştirilmesi de amaçlanmıştır.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin öğretim programında ise dersin amaçları arasında çağın gerektirdiği donanımına sahip, insan haklarına saygılı, yaşadığı çevreye duyarlı, çevresine uyumlu, doğayı tanıyan, koruyan ve geliştiren bireyler yetiştirmek ibaresi yer almış, fiziki ve toplumsal çevreyi koruma bilincine ulaşacak öğrenci yetiştirme hedefi koyulmuştur. Ayrıca elbise ve çevre temizliği ile sağlık arasındaki ilişkiyi ve Allah’ın temiz olanları sevmesinin nedeninin kavratılması bulunmaktadır. Hz. Muhammed’in doğa ve hayvan sevgisiyle ilgili davranışlara örnek verilerek tüm canlıları koruma konusunda duyarlı öğrenciler yetiştirmek, dersin diğer hedeflerindendir.

Fen ve Teknoloji Dersine gelindiğinde, öğrencilerin öncelikle fen, teknoloji, toplum ve çevre arasındaki karşılıklı etkileşimleri anlamaları hedeflenmiştir. Bu çerçevede canlı ve cansız varlıkların ayırdına varmaları, çevreyle ilgili kavramlar ve çevre sorunlarını kavramaları, çevreyi temiz tutmanın, çevre kirliliğini önlemenin ve insan faaliyetleri sonucu oluşan çevre sorunlarına karşı duyarlılık edinmeleri amaçlanmıştır.

Türkiye’de ilk ve ortaöğretim düzeyinde verilen Sosyal Bilgiler dersi öğretim programında ise öğrencilere yaşadıkları çevreyi tanımak, bu çevrede üstlendikleri rolü sorgulayıp aynı zamanda çevreye duyarlı olmak, çevrelerinin önemi ve çevreyi korumanın sadece kendileri için değil toplum ve gelecekteki yaşam için de önemli olduğu kavratılacaktır.

Sağlık Bilgisi dersi öğretim programında ise, öğrencilerin kendilerinin ve çevrelerinin sağlık şartlarını gözlemleyip düzenleyebilmek için çaba göstermeleri, ayrıca kişi ve toplum sağlığını olumsuz etkileyebilecek uygulamalara karşı çıkarak çevresindekilere örnek olmaları amaçlanmıştır.

Biyoloji ve Kimya dersleri de çevre eğitime içeriğinde yer veren diğer programlardır.

Atasoy ve Ertürk (2008), ortaokul öğrencileri üzerine yaptıkları çalışmada, öğrencilerin çevre bilgisi ve çevre tutumu açısından yeterli düzeyde olmadıkları belirlenmiştir. Bunun nedeninin yetersiz çevre duyarlılığı, çevre ahlakı ve doğa sevgisi ile ekolojik kültürün yüzeyselliği olduğu bulgulara eklenmiştir. Gürbüz ve Çakmak’ın (2012) çalışması, Biyoloji bölümü öğrencilerinin çevreye yönelik tutumlarını ortaya koymaya yöneliktir. Çalışmada, 1. sınıftan 3. sınıfa doğru düşünce olarak çevreye yönelik bir duyarlılığın arttığı, fakat 4. ve 5. sınıflarda bir azalmanın olduğu bulunmuştur.

Yine Shumacher, Fuhrman ve Duncan’ın (2012) çalışmasında, çevre eğitimi entegrasyonunda okul kültürünün etkisini incelemiştir. Kentteki özel okul sisteminin örneklem alındığı çalışmada, bu kapsamda, önemle öğrencilere verilmesi gerektiği savunulan çevre eğitiminde öğretmenlerin karşılaştığı sorunlar üzerinde durulmuştur. Yönetimin destek vermemesi, kısıtlı zaman, öğretmenin rahat bir ortamda çalışamaması, materyal eksikliği, sınıf büyüklüğü gibi sorunlar çevre eğitimi kısıtlamakta, okul kültürünün öğrencilere sunulmasını engellemektedir.

Yükseköğretim kurumları merceğe alındığında ise, ulusal düzeyde bir çevre eğitimi politikası bulunmadığı saptanmıştır. Üniversiteler ders programlarını kendilerince düzenlediklerinden dolayı, yükseköğretimde çevre eğitime ilişkin standart bir eğitim altyapısı bulunmamaktadır (Dicle, Çakçı, vd. 2011: 36). Çağdaş eğitim yapan kurumların üniversiteler olduğu düşünüldüğünde ise, üniversitelerin çevreyle direkt olarak ilgili olmayan bölümlerinde dahi çevre konusu programlara eklenmelidir. Yükseköğretimde bulunan çevreyle doğrudan ilgili lisans bölümleri Çevre Mühendisliği, Peyzaj Mimarlığı, Şehir ve Bölge Planlama bölümleri ve yukarıdaki programların eğitim Fakülteleri’nde mevcut olan alanlardır.

SONUÇ YERİNE

Tarihsel kırılma hareketleri neticesinde ortaya çıkan endüstrileşme ve teknolojik gelişmelerle birlikte tabiattaki doğal kaynakların miktarı sınırlı hale gelmiş, bu durum çevre sorunlarını beraberinde getirmiştir. Tüm dünya toplumlarının çalıştığı ve küresel bir sorun olan çevre sorunlarına ilişkin çözüm arayışları ortaya konulurken, ulusal ve uluslararası bir dizi çalışmalar yürütülmekte ve politikalar geliştirilmektedir.

Bu çalışmada küresel ve ulusal çevre sorunlarına bir alternatif olarak çevre eğitimi veya sürdürülebilir kalkınma eğitimi sunulmuştur.

1970’lerden bugüne uluslararası platformda çalışılan küresel çevre sorunlarında öncelikli olarak iklim değişikliği ve küresel ısınma, Ozon tabakasının tahribatı ve ormanların tahribatı gelmektedir. Çalışmanın ilk bölümünde bu problemlerin yanı sıra yirmiye yakın diğer sorunlar verilmiştir. Türkiye’ye gelindiğinde ise çevre kirliliğimizin temel nedenini hava, su kirliliği, atıkların yarattığı olumsuz durumlar, erozyon ve plansız kentleşme sorununun oluşturduğu sonucu, kalitatif değerlerle verilmiş, birtakım nedenler ve tedbirler ortaya koyulmuştur.

İslam dininin kaynaklarından Kur’an-ı Kerim ve Peygamberimiz Hz. Muhammed’in Hadisleri ekseninde çevre ahlakına ve çevre mefhumuna bakışın değerlendirildiği ikinci bölümde öncelikle söz konusu bu kaynaklarda çevrenin unsurlarına ait referanslara değinilmiştir (ağaçlar, hayvanlar, vb.). Bu referansların, daha önceki bölümde belirtilen çalışmalardaki ilke ve

prensiplerle paralellik gösterdiği görülmüştür. Bu durumun, İslam dininin tüm evreni, tüm insanlığı ve tüm zamanı kapsamasına dair bir kanıt olduğu belirtilmiştir.

Bir diğer tespit ise, İslam’ın kurallarının bizlere gönderildiği çağla bugün arasındaki farka karşın, İslam’ın kaynaklarının güncel sorunlara ışık tutan bir kılavuz olduğudur. Ayrıca yaşadığımız tüm çevreye ve çevreyi oluşturan unsurlara, ibadethanelerimize verdiğimiz önem gibi özen göstermemiz gerektiği belirtilmiştir.

Çalışmanın ana odağını oluşturan çevre eğitime veya bir başka deyişle sürdürülebilir kalkınma eğitimine, tüm dünya vatandaşlarını ortak bir paydada toplayacak olası bir küresel ahlak projesinin kapsamında yer verilmiştir.

Ekolojik bunalımın çözüme ulaşmasında alternatif bir yöntem olan çevre eğitiminin önemine dikkat çekilmiş, Türkiye’deki okul öncesi, ilk, orta ve yükseköğretim programlarından ve interdisipliner alanlardan birkaç çalışma örneği sunulmuştur.

Kısacası Türkiye’deki formel eğitim basamaklarında ve ulusal ve uluslararası akademik çalışmalarda öne çıkan konu, derslerde çevreye ilişkin etkinliklerin güncellenmesi gereğidir. Müfredatlarda, materyallerde, programlarda ve amaçlardaki mevcut eksiklikler, çevre eğitiminin yetersizliğinin nedenleri olarak sıralanabilmektedir.

Öneriler

Bu noktada gerek ders programları ve müfredatlarının değerlendirilmesi, gerekse yeni metodlarla, doğal çevrede ders yapılması bir öneri olarak sunulabilir. Yükseköğretimde ise çevreyle ilgili olsun veya olmasın tüm bölümlerde, çevre bilincini artırmak konusu bir şekilde işlenmeli, ortak derslerin içeriğine alınmalıdır. Tüm bunların yanı sıra, öğretmenlerin ve öğretmen adaylarının da bu konudaki duyarlılıkları geliştirilmelidir.

Öte yandan formel eğitimin yanı sıra, öğrencilerin hayata dair ilk eğitimlerini aldıkları aile kurumundaki eğitime dikkat çekilmelidir. Aile bireylerinin çevre eğitimi konusunda bilinçlendirilmesinde yerel yönetim mekanizmaları (muhtarlıklar, belediyeler, kent konseyleri, vb.) katılımcı eğitimler düzenlemeli, bu eğitimlerin denetimi merkez yönetimlerine bırakılmalıdır. Ayrıca sözlü ve yazılı basın aracılığıyla kamu spotu tarzında düzenlenmiş broşür ve reklamlarla çevre korunmasına yönelik farkındalık oluşturulmalıdır.

Formel veya informal olsun, verilmesi düşünülen eğitimde teorik bilgidan ziyade pratik bilgiye yönelik çalışmalar yapılmalı, tüm bu çalışmalar çözüm odaklı olmalıdır. “Çevreyi nasıl koruruz?” gibi bir soru yerine, “Çevremizi oluşturan unsurların korunmaması halinde insanlık ne gibi tehlikelerle karşı karşıya kalabilir?” merkezinde bir çalışmayla olası tehditlerin öğrencilere anlatılması bir diğer öneridir.

KAYNAKLAR

- Altaş, N. vd. (2014). *Din Eğitiminde Çağdaş Konular*, Mustafa Köylü (Ed.), İstanbul: Dem.
- Arabacı, İ. B. (2008). “UNESCO ve UNICEF’in Türkiye’de Gerçekleştirmiş Oldukları Eğitim Projelerinin Değerlendirilmesi”, *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, ss. 54-60.
- Ardoğan, R. (2012). “İslam’da Çevre Teolojisinin Pratiğe Yansıması: Çevre Ahlakı”, *Birey ve Toplum*, Bahar 2012, C.2, S.3, file:///C:/Users/PRO2000/Downloads/55-99-1-SM.pdf , (03.11.2018), ss.115-143.
- Atasoy, E. Vd. (2008). “İlköğretim Öğrencilerinin Çevresel Tutum ve Çevre Bilgisi Üzerine Bir Alan Araştırması”, *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10-1, ss.105-122.
- Aydüz, D. (2014). “Kur’an, Sünnet ve Medeniyetimizde Ağaç”, *Gaziantep Üniversitesi Çevre ve Ahlak Sempozyumu*, 2014, http://www.cekud.org.tr/wp-content/uploads/cevre_ve_ahlak_sempozyumu_bildiri%20kitabi.pdf , (03.09.2019), ss. 201-220.
- Baykal, H. Vd. (2008). “Küreselleşen Dünya’da Çevre Sorunları”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(9), http://www.mku.edu.tr/files/25_dosya_1338382563.pdf, (27.08.2019).
- Dicle, O., vd. (2011). “Yükseköğretimde Öğrencilerin Çevre Bilinci”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 12, ss. 34-39.
- Gürbüz, H. Vd. (2012). “Biyoloji Eğitimi Bölümü Öğrencilerinin Çevreye Yönelik Tutumlarının İncelenmesi”, *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19, ss. 162-173.
- Keleş, R. vd. (2009). *Çevre Politikası*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Köylü, M. (2013). *Küresel Ahlak Eğitimi*, İstanbul: Dem.
- Özdemir, İ.; “Kur’an’a Göre Çevre”, <http://www.ibrahimozdemir.com/Makaleler/KuranveCevreMakale.pdf> , (02.11.2015).
- Shumacher, S. L., vd (2012). “TheInfluence of School Culture on EnvironmentalEducation Integration: A Case Study of an Urban Private School System”, *Journal of AgriculturalEducation*, V.53, N.4., ss. 141-156.).
- Stir, J.W. (2006). Restructuring Teacher Education for Sustainability: Student Involment Through a “Strenghts Model”, *Journal of Cleaner Production*, n. 14.
- Torunoğlu, E. Vd (2013). ;*Çevre Sorunları ve Politikaları*, Ülker Bakır Öğütveren (ed.), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını No:2554.
- Türer, B. (2010). “Fen Bilgisi ve Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Sürdürülebilir Kalkınma Farkındalıklarının Belirlenmesi”, (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü İlköğretim Fen Eğitimi Anabilim Dalı).

Uzunoğlu, S. “Çevre Eğitiminin Amaçları, Uğraşı Alanları ve Sorunları”, <https://www.ekoloji.com.tr/resimler/21-2.pdf> , (16.08.2019).

Yazır, H. (1994). *Kur’an-ı Kerim ve Yüce Meali*, Sadi Çögenli, vd. (Sad.), İstanbul: Huzur Yayınevi.

Yıldırım, Z. (2012). “Kur’an ve Çevre Sorunları”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.38, Erzurum, ss.67-100.

Elektronik Kaynaklar

“AboutUNEP”, <http://www.unep.org/newyork/AboutUNEP/tabid/52259/Default.aspx> , (Erişim Tarihi: 27.08.2019).

“BM Avrupa Ekonomik Konseyi Sürdürülebilir Kalkınma için Eğitim Stratejisi Vizyonu”, http://digm.meb.gov.tr/belge/UNECE_SKalknma_EgitStrj_tr.pdf , (Erişim Tarihi: 18.08.2019).

Çevre”, http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.562cc7087f5d65.86793535, (Erişim Tarihi: 25.08.2019).

“Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment”, <http://www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?documentid=97&articleid=1503> ,(Erişim Tarihi: 27.08.2019).

“Din”, <http://www.encyclopedia.com/topic/religion.aspx#5-1E1:religion-full> , (Erişim Tarihi: 03.09.2019).

“Okul Öncesi Eğitim Rehberlik Programı”, http://ttkb.meb.gov.tr/dosyalar/programlar/ilkogretim/rehberlik_okuloncesi.pdf (Erişim Tarihi: 18.11.2018).

“Sustainable Development Conferences”, <http://www.unep.org/newyork/IntergovernmentalPolicyCoordination/GeneralAssembly/EnvironmentalGovernance/SustainableDevelopmentConferences/tabid/52274/Default.aspx> , (Erişim Tarihi: 27.08.2019).

“T.C. Kalkınma Bakanlığı Onuncu Kalkınma Planı 2014-2018”, http://tarim.kalkinma.gov.tr/wpcontent/uploads/2014/12/Onuncu_Kalkinma_Plani.pdf , (Erişim Tarihi: 27.08.2019).

“Tali ve Terbiye Kurulu Başkanlığı Öğretim Programları” , <http://ttkb.meb.gov.tr/www/ogretim-programlari/icerik/72> , (Erişim Tarihi: 18.11.2018).

“Türkiye Çevre Sorunları ve Öncelikleri Değerlendirme Raporu”, http://www.csb.gov.tr/db/ced/editordosya/cevre_sorun_2014.pdf , (Erişim Tarihi: 10.09.2019).